

ΔΙΚΗΣ ΟΝΟΜΑ.
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΔΙΚΗΣ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ

1. Εισαγωγικά

Ο φυσικός κόσμος* αποτέλεσε αναμφίβολα επίκεντρο του ενδιαφέροντος της πρώιμης ελληνικής φιλοσοφίας, η οποία, για την περιγραφή είτε ερμηνεία του φυσικού και κοσμικού γίγνεσθαι, χρησιμοποίησε και όρους από τη σφαίρα των κοινωνικών και πολιτικών διεργασιών. Από τη σφαίρα αυτή προέρχεται και η *δίκη*, όρος που διαπλάσθηκε σ' έναν χώρο όπου κατ' εξοχήν κυριαρχούν αντιθέσεις, αντιπαραθέσεις και διενέξεις, στη *βουληφόρον άγοράν*¹ – η κοινωνικοπολιτική προέλευση του όρου μάλλον αντανακλάται χαρακτηριστικά στη διασύνδεση της *δίκης* με την *ἔριδα* από τον Ηράκλειτο (με νέους όμως όρους ισχύος, στο περιβάλλον της ηρακλείτειας φυσικής)². Παρόλο που δεν υπάρχει ομοφωνία για την ετυμολογική καταγωγή και το αρχικό περιεχόμενο της *δίκης*³, πειστικό-

* Η παρούσα εργασία είναι διευρυμένη μορφή ανακοίνωσής μου στο Όγδοο Διεθνές Συμπόσιο Φιλοσοφίας με θέμα «Δίκαιο και Δικαιοσύνη. Θεωρίες δικαιοσύνης, αρχαίες και σύγχρονες» (Αρχαία Ολυμπία, 2-6 Ιουλίου 1997).

1. Ε. Τσουγούρολος, *Strafe im frühgriechischen Denken*, Freiburg-München 1966 (πρβ. τη βιβλιοκρισία του Κ. Ι. Δεσποτοπούλου, *Ἐποχές* 1966, 564-566 = *Μελετήματα φιλοσοφίας τοῦ δικαίου*, Ἀθήναι 1980, σσ. 145-152), σσ. 20 κ.ε., 31.

2. Β 80 (= Μ. 28). Οι παραπομπές στους προσωκρατικούς γίνονται κατά την έκδοση των Η. Diels - W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, τ. 1 (ανατ. της 6ης έκδ. 1951), τ. 2 (ανατ. της 6ης έκδ. 1952), Zürich - Hildesheim 1989 (Α: μαρτυρίες, Β: αποσπάσματα): ειδικά για τον Ηράκλειτο, σε παρένθεση με την ένδειξη Μ. δηλώνονται τα αποσπάσματα κατά την έκδοση του Μ. Marcovich, *Heraclitus. Greek Text with a Short Commentary. Editio maior*, Merida 1967. Όπου υιοθετώ κείμενο που αποκλίνει από την έκδοση των D. - K. το δηλώνω.

3. Ότι η *δίκη* είναι από την ίδια ρίζα με το ρήμα *δεικνύναι* αποτελεί την ορθή άποψη· βλ. λ.χ. J. B. Hofmann, *Ἐτυμολογικὸν λεξικὸν τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς*, ἐξελληνισθὲν ὑπὸ Ἀ. Δ. Παπανικολάου, Ἐν Ἀθήναις 1974, λ. *δείκνυμι, δίκη*. Ἐχουν ὅμως διατυπωθεῖ και ἄλλες προτάσεις ετυμολόγησής της· λ.χ. ο R. Hirzel, *Themis, Dike und Verwandtes. Ein Beitrag zur Geschichte der Rechtsidee bei den Griechen*, Hildesheim 1966 (Leipzig 1907), σ. 94, ετυμολογεί την *δίκην* ἀπὸ το ρῆμα *δικεῖν*. Για τις σημασίες της λέξης βλ. LSJ, λ. *δίκη*· επίσης G. S. Kirk, *Heraclitus. The Cosmic Fragments*, Cambridge 1962 (διορθ. ανατ. της 1ης έκδ. 1954) – μτφρ. (ἕως σελ. 165 της αγγλ. έκδ.) Ν. Γιανναδάκη, Ἀθήνα 1985 –, σσ. 127 κ.ε. Για το περιεχόμενο και την εξέλιξη της έννοιας πρβ. τις παρατηρήσεις της Τσουγούρολος, ὁ.π., σσ. 17 κ.ε.· στο ἔργο αὐτὸ ἀναλύονται ἐπίσης οὐ καθοριστικές για την πρώτη ελληνική έννοια του δι-

τερη είναι η άποψη ότι η αρχική σημασία του όρου ήταν «ο τρόπος με τον οποίο συμπεριφέρεται συνήθως κάποια κοινωνική τάξη, ή: η φυσική πορεία των πραγμάτων»⁴. Σταδιακά η δίκη προσέλαβε ηθικές διαστάσεις και προσδιορίστηκε συνακόλουθα ως δικαιοσύνη. Ο Ησίοδος πέτυχε εντοπισμό των ενεργημάτων της και του τρόπου επενέργειάς της, δεν έφθασε όμως σε προσδιορισμό της ουσίας ούτε σε ορισμό της έννοιας της. Σ' αυτό έφθασε πολύ αργότερα, στην καίρια καμπή του ελληνικού στοχασμού, ο Πλάτων. Στον πλατωνικό ορισμό της δικαιοσύνης επιτυγχάνεται πλήρης αφαιρετική σύλληψη της έννοιας του δικαίου, διατηρούνται όμως στοιχεία από το αρχικό περιεχόμενο της δίκης⁵. Ο πυρήνας του αρχικού περιεχομένου της παραμένει εμφανής στη χρήση του όρου στα αποσπάσματα των προσωκρατικών⁶, παρά το νέο και ιδιότυπο εν-

καίου έννοιες θέμις, τίσις, Έρινος κ.ά. συναφείς.

Η βιβλιογραφία για την αρχαία ελληνική έννοια του δικαίου είναι μεγάλη. Στα έργα που σηματοδότησαν την έρευνα (ιδιαίτερα για την πρώιμη ελληνική έννοια του δικαίου) ανήκουν και τα εξής: Hirzel, ό.π.: L. Gernet, *Recherches sur la développement de la pensée juridique et morale en Grèce*, Paris 1917· V. Ehrenberg, *Die Rechtsidee im frühen Griechentum*, Leipzig 1921· K. Latte, «Beiträge zum griechischen Strafrecht», *Hermes* 66 (1931) 30-48, 129-58 = *Kleine Schriften*, München 1968, σσ. 252-293· P. Guérin, *L'idée de justice dans la conception de l'univers chez les premiers philosophes grecs*, Paris 1934· K. Latte, «Der Rechtsgedanke im archaischen Griechentum», *A&A* 2 (1946) 63-76 = *Kleine Schriften*, München 1968, σσ. 233-251· E. Wolf, *Griechisches Rechtsdenken. I. Vorsokratiker und frühe Dichter*, Frankfurt am Main 1950· J. E. Harisson, *Epilegomena to the Study of Greek Religion and Themis*, New York 1962· E. A. Havelock, *The Greek Concept of Justice. From Its Shadow in Homer to Its Substance in Plato*, Cambridge, Massachusetts, and London ²1979 (1978), όπου και παρατίθεται (σσ. 367-373) προσεκτικά επιλεγμένη βιβλιογραφία για το θέμα. Ο Havelock, ό.π., καρπούμενος των πορισμάτων συγχρόνων ερμηνευτικών προσεγγίσεων του θέματος, όπως της κοινωνιολογικής ερμηνείας, παρέχει ολική αποτίμηση της εξέλιξης της έννοιας της δικαιοσύνης από τον Όμηρο ως τον Πλάτωνα. Για την πρώιμη ελληνική έννοια της δικαιοσύνης βλ. επίσης Θ. Βέικου, *Κοσμολογία και κοσμική δικαιοσύνη στην αρχαία ελληνική διάνοηση*. Πρώτο μέρος: Άναξίμανδρος, Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 15 κ.ε.· Ά. Κελεσιδου, *Μελετήματα προσωκρατικής ήθικης*. Πρόλογος Γ. Βλάχου, Άθήναι 1994, σσ. 42 κ.ε.

4. W. K. C. Guthrie, *Οι έλληνες φιλόσοφοι. Από το Θαλή ως τον Αριστοτέλη* (μτφρ. Α. Η. Σακελλαρίου), Αθήνα ³1993, σ. 15. Ο ίδιος, αυτ., παρατηρεί ότι «δεν υπονοείται ότι "δίκη" είναι ο σωστός δρόμος ούτε η λέξη υπαινίσσεται οποιαδήποτε υποχρέωση». «Η λέξη είχε τις ρίζες της στις ταξικές διακρίσεις της παλιάς ομηρικής αριστοκρατικής εποχής, τότε που σωστή πράξη σήμαινε γενικά να ξέρεις τη θέση σου και να μένεις πιστός σ' αυτή» (ό.π., σ. 17). Ο Βέικος, ό.π., σ. 19, σημειώνει ότι η δίκη «έχει στην παράδοση φυσικό χαρακτηρισμό και, αντίθετα προς τη Θέμιδα που αναφέρεται ειδικά στους ανθρώπους ως ηθική συλλογική συνείδηση, εκφράζει τον τρόπο ύπαρξης του κόσμου όλου, του συνόλου των ζωντανών πραγμάτων και των ανθρώπων».

5. Βλ. Πολ. Δ 433a ένα έκαστον έν δέοι έπιτηδεύειν τών περι την πόλιν, εις δ αυτού ή φύσις έπιτηδειοτάτη πεφυκυία ειή (5-6)· τὸ τὰ αυτού πράττειν και μη πολυπραγμανεύν δικαιοσύνη έστι (8-9). Πρβ. Guthrie, ό.π., σσ. 16 κ.ε.

6. Βλ. Άκαδημία Άθηνών, Κέντρον Έρεύνης τής Έλληνικής Φιλοσοφίας (έκδ.), *Λεξικόν τής προσωκρατικής φιλοσοφίας*, τ. 1, Άθήναι 1988, λ. δίκη· πρβ. λ. δίκαιος, δικαιοσύνη, θέμις, επίσης λ. άδικεΐν, άδικία, άδικος· πρβ. επίσης τ. 2, Άθήναι 1994, λ. τίσις διδόναι.

νοιολογικό περιβάλλον: η δίκη χρησιμοποιείται προπαντός για περιγραφή και ερμηνεία του κοσμικού-φυσικού γίνεσθαι και λιγότερο για έκφραση ηθικοκοινωνικών δεδομένων⁷.

Η παρούσα εργασία αναλαμβάνει (και περιορίζεται στο) να διερευνήσει την έννοια της δίκης στα σωζόμενα αποσπάσματα του Ηράκλειτου⁸, δηλαδή να εντοπίσει και να ερμηνεύσει όλες τις διαστάσεις της (κυρίως κοσμικές, αλλά και ανθρωπολογικές είτε κοινωνικές, όπου υπάρχουν), σκιαγραφώντας το ρόλο της στη φιλοσοφία του Εφέσιου. Το εγχείρημα αυτό είναι βεβαίως πολύ μικρότερο από την αποτίμηση της ευρείας έννοιας της κοσμικής δικαιοσύνης στον Ηράκλειτο, καθώς ένα τέτοιο εγχείρημα θα απαιτούσε και διερεύνηση εννοιών όπως *ανάγκη*, *χρεών*, *είμαρμένα*, *μέτρα* κ.ά. και οπωσδήποτε εκτενέστερες αναφορές στη φυσική του θεωρία, με πραγμάτευση στοιχείων της κοσμολογίας και της αστρονομίας του⁹. Κι είναι ακόμη πολύ μικρότερο από την αποτίμηση μέρους έστω της ηθικής είτε της κοινωνικής του φιλοσοφίας – τέτοιο εγχείρημα θα απαιτούσε συνύφανση με έννοιες όπως *νόμος*, *πόλις*, *ύβρις*, *λόγος* κ.ά.¹⁰, αλλά αυτό είναι εντελώς έξω από το ενδιαφέρον και το αντικείμενο της παρούσας μελέτης.

7. Τέτοια χρήση της λέξης *δίκη*, δηλαδή σε ηθικοκοινωνικό περιβάλλον, διαπιστώνεται προπαντός στα ακόλουθα αποσπάσματα του Δημόκριτου: B 174 *ὁ μὲν εὐθυμος εἰς ἔργα ἐπιφερόμενος δίκαια καὶ νόμιμα καὶ ὕπαρ καὶ ὄναρ χαίρει τε καὶ ἔρρωται καὶ ἀνακηδῆς ἐστίν· ὅς δ' ἂν καὶ δίκης ἀλογῆ καὶ τὰ χρῆ ἐόντα μὴ ἔρδη, τούτῳ πάντα τὰ τοιαῦτα ἀτερπεῖη, ὅταν τευ ἀναμνησθῆ, καὶ δέδοικε καὶ ἑαυτὸν κακίζει*. B 215 *δίκης κῶδος γνώμης θάρσος καὶ ἀθαμβία, ἀδικίης δὲ δειμα ξυμφορῆς τέρμα*. B 256 *δίκη μὲν ἐστίν ἔρδειν τὰ χρῆ ἐόντα, ἀδικίη δὲ μὴ ἔρδειν τὰ χρῆ ἐόντα, ἀλλὰ παρατρέπεσθαι*. B 258 *κτείνειν χρῆ τὰ πημαίνοντα παρὰ δίκην πάντα περὶ παντός· καὶ ταῦτα ὁ ποιῶν εὐθυμῆς (?) καὶ δίκης καὶ θάρσος καὶ κτήσεως (?) ἐν παντί κόσμῳ μέζω μοῖραν μεθέξει*. B 263 *δίκης καὶ ἀρετῆς μεγίστην μετέχει μοῖραν ὁ [τιμὰς] ἀξίας τὰς μεγίστας τάμων (τοῖς ἀξιωτάτοις) (?)*.

8. Δεν πραγματεύομαι το B 102 (= M. 91) *τῷ μὲν θεῷ καλὰ πάντα καὶ ἀγαθὰ καὶ δίκαια, ἄνθρωποι δὲ ἅ μὲν ἄδικα ὑπελήφασιν ἅ δὲ δίκαια ὀχι* γιατί συμμερίζομαι τις αιτιάσεις για τη γνησιότητά του (παρόλο που δεν είναι χωρίς ερείσματα) – ο C. H. Kahn, *The Art and Thought of Heraclitus. An Edition of the Fragments with Translation and Commentary*, Cambridge²1981 (1979), σσ. 60, 183, διατύπωσε με ριζικό τρόπο τον σκεπτικισμό του για τη γνησιότητά του και ο Havelock, *ὀ.π.*, σ. 358 σημ. 4, θεωρώντας το μη γνήσιο, το απέκλεισε για το λόγο αυτό από τη συζήτησή του –, αλλά εμμένοντας στην πραγμάτευση των ηρακλείτειων αποσπασμάτων στα οποία περιέχεται η λέξη *δίκη*.

9. Για το θέμα αυτό βλ. G. Vlastos, «Equality and Justice in early greek Cosmologies», *CPh* 42 (1947) 156-78 = D. J. Furley και R. E. Allen (επιμ.), *Studies in Presocratic Philosophy*, τ. 1, London 1970, σσ. 56-91 [Ηράκλειτος: σσ. 67-73] (αναθ. ανατ.).

10. Σε ανάλυση της έννοιας της δίκης κατά τον Ηράκλειτο σε συνύφανση με τις έννοιες *νόμος*, *ύβρις*, *πόλεμος*, *εἰρήνη*, *ἔρις* προβαίνει ο Γ. Δ. Φαράντος, *Ο Ηράκλειτος και η διαλεκτική φιλοσοφική σκέψη*, Αθήνα 1984, σσ. 226 κ.ε., 260 κ.ε.· πρβ. του ίδιου, «Η πολιτική φιλοσοφία τοῦ Ἡράκλειτου (Συμβολὴ στὴν κριτικὴ τῆς «ιστορικιστικῆς» ὑποψίας)», *Παρνασσός* 24 (1982) 54-111, ιδιαίτ. 91 κ.ε.

2. Τα «αντίθετα» και η δίκη

Η μετατόπιση του πεδίου ισχύος της δίκης από το κοινωνικό στο ευρύτερο φυσικό συντελείται, για πρώτη φορά στην ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας, από τον Αναξίμανδρο· στο σωζόμενο απόσπασμά του¹¹ οι όροι δίκη και τίσις χρησιμοποιούνται μεταφορικά προκειμένου να περιγράψουν την αδιάπτωτη και σταθερή αλλαγή των αντιθέτων φυσικών ουσιών. Δηλαδή, η συνεχής εναλλαγή των αντιθέτων ουσιών εξηγείται από τον Αναξίμανδρο με «μια νομικιστική μεταφορά, εμπνευσμένη από την ανθρώπινη κοινωνία: η υπεροχή μιας ουσίας εις βάρος της αντίθετης της είναι “αδικία”, οπότε ακολουθεί μια αντίδραση, η τιμωρία του “ένοχου” με την αποκατάσταση της ισότητας»¹². Η ανθρωπομορφική αυτή μεταφορά του Αναξίμανδρου εξηγεί το δούναι και λαβείν στο φυσικό γίνεσθαι και την ανταποδοτική τους συνάρτηση, αλλά και υποδηλώνει τη συνέχεια και σταθερότητα αυτής της αμοιβαιότητας και εναλλαγής¹³. Η δίκη δεν αναγορεύεται εδώ σε αρχή που μόνη αυτή σηματοδοτεί το φυσικό γίνεσθαι στις μακρο- ή μικροαλλαγές του, δεν αποτελεί δηλαδή αρχή καθολική του κοσμικού συμβάντος (δεν μπορούμε π.χ. να την παραλληλίσουμε με τον λόγον του Ηράκλειτου, παρόλο που ασκεί

11. B 1 'Αναξίμανδρος [...] ἀρχὴν [...] εἶρκεν τῶν ὄντων τὸ ἄπειρον [...] ἐξ ὧν δὲ ἡ γένεσις ἐστὶ τοῖς οὐσι, καὶ τὴν φθορὰν εἰς ταῦτα γίνεσθαι «κατὰ τὸ χρεῶν· διδόναι γὰρ αὐτὰ δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν» (σε εισαγωγικά περιλαμβάνεται ὅ,τι θεωρεῖται ἄμεσο παράθεμα· βλ. I. G. Kalogerakos, *Seele und Unsterblichkeit. Untersuchungen zur Vorsokratik bis Empedokles*, Stuttgart - Leipzig 1996, σσ. 67 κ.ε. και σημ. 70 (πρβ. C. Rapp, *Vorsokratiker*, München 1997, σ. 45). Εκτενής συζήτηση του αποσπάσματος και φιλοσοφική του ερμηνεία από τον Βέικο, ὁ.π., σσ. 35 κ.ε., επίσης από τους C. H. Kahn, 'Ο Αναξίμανδρος καὶ οἱ ἀπαρχές τῆς ἐλληνικῆς κοσμολογίας (μτφρ. Ν. Γιανναδάκη), Ἀθήνα 1982, σσ. 229 κ.ε., και M. Conche, *Anaximandre. Fragments et Témoignages. Texte grec, traduction, introduction et commentaire*, Paris 1991, σσ. 157 κ.ε. (πρβ. τη βιβλιοκρισία του K. I. Δεσποτοπούλου, *Ελληνικά* 42 [1991-1992] 181-186 = *Μελετήματα φιλολογίας και φιλοσοφίας*, Ἀθήνα 1998, σσ. 141-50).

12. G. S. Kirk - J. E. Raven - M. Schofield, *Οἱ προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι* (μτφρ. Δ. Κούρτοβικ), Ἀθήνα 1988, σ. 128.

13. Πρβ. Havelock, ὁ.π., σ. 264. Με τα λόγια του H. Fränkel, *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums. Eine Geschichte der griechischen Epik, Lyrik und Prosa bis zur Mitte des fünften Jahrhunderts*, München 1976 (ανατ. της 3ης αναθ. ἐκδ. 1962), σ. 305, «ο Αναξίμανδρος μεταβιβάζει την ιδέα του δικαίου στην κοσμική διαδικασία. Ένα πρόβλημα που ήταν αρχικά μόνο κοινωνικής ή θρησκευτικής φύσης διευρύνεται με επιβλητικό τρόπο». Ο G. Wöhrle, «Zur Prosa der milesischen Philosophen», *WJA N.F.* 18 (1992) 39 κ.ε., τονίζει ότι το απόσπασμα περιγράφει «το παιχνίδι των δυνάμεων στην κοσμική διαδικασία με το νόημα μιας φυσικής νομοτέλειας» και (ὁ.π., 40) ότι, οπωσδήποτε, είναι φανερό το ηθικό επίπεδο της μεταφοράς, αντίστοιχο προς την πρώιμη ελληνική αίσθηση δικαίου που διαπνέεται από έναν αντικειμενικό κανόνα κυρίαρχο του κοσμικού συμβάντος. Ο Wöhrle, αυτ., βλέπει επίσης στο απόσπασμα την έκφραση της στενής συνάρτησης ηθικών και κοσμολογικών-φυσικοεπιστημονικών παραστάσεων.

ορισμένες από τις αρμοδιότητες που αποδίδει ο Εφέσιος στον λόγον, όπως αποκαλύπτεται μέσω των πραγματώσεών του στη φυσική πραγματικότητα), αλλά μόνο σε κανόνα λειτουργίας της εναλλαγής των αντιθέτων, κανόνα που κατά την πορεία της εναλλαγής αυτής υποκαθίσταται από εκείνον της *τίσεως*, και *τανάπαλιν*, και τούτο σε μια διαδικασία που λαμβάνει χώρα με διάρκεια και συνέχεια και «σύμφωνα με την τάξη του χρόνου»¹⁴. Ο κανόνας αυτός έχει ισχύ μόνο για τις αλλαγές στον συντελεσμένο κόσμο, κι είναι δύσκολο να φανταστούμε αν και πώς σχετίζεται με το *ἄπειρον*, ερώτημα που απασχόλησε επανειλημμένα την έρευνα, χωρίς όμως να λάβει μια πειστική και τελεσιδική απάντηση.

Η έννοια των αντιθέτων φυσικών ουσιών που χρησιμοποίησε ο Αναξίμανδρος εμφανίζεται κατόπιν στον Ηράκλειτο, στο B 126 (= M. 42) *τὰ ψυχρὰ θέρεται, θερμὸν ψύχεται, ὑγρὸν αὐαίνεται, καρφαλέον νοτίζεται*, το οποίο έχει συσχετισθεί με το απόσπασμα του Αναξίμανδρου¹⁵. Το απόσπασμα αυτό θεωρείται, γενικά, ότι αναφέρεται στην ενότητα των αντιθέτων¹⁶ και ότι «δεν προϋποθέτει τη διδασκαλία για τα τέσσερα φυσικά στοιχεία, η οποία χαρακτηρίζει τη φυσική φιλοσοφία νεότερων

14. B 1 *κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν*. Πρβ. Σόλων, απ. 24, στ. 3 Diehl *συμμαρτυροῖη ταῦτ' ἂν ἐν δίκη Χρόνου*, φράση που κατά τους Kirk - Raven - Schofield, ό.π., σ. 130, πρέπει να ερμηνευθεί ως «όταν ήρθε το πλήρωμα του Χρόνου», δεν πρόκειται δηλαδή για κανένα προκαθορισμένο χρονικό όριο. Μπορούμε να συμπεράνουμε, παρατηρούν οι ίδιοι, αυτ., ότι, σύμφωνα με τον Αναξίμανδρο, «η αδικία τιμωρείται *αναπόφευκτα* αργά ή γρήγορα – αλλά εδώ οι χρονικές περίοδοι πρέπει να υπολογίζονται ανάλογα με την περίπτωση, αφού είναι οι περίοδοι των μεγάλων εποχιακών αλλαγών, καθώς και άλλων λιγότερο σημαντικών».

15. O W. Bröcker, «Heraklit zitiert Anaximander», *Hermes* 84 (1956) 382-384 = H. G. Gadamer (επιμ.), *Um die Begriffswelt der Vorsokratiker*, Darmstadt 1968, σσ. 209-213, υπέθεσε ότι το B 126 είναι παράθεμα από το B 1 του Αναξίμανδρου. Την υπόθεση αυτή δεν θεωρεί πιθανή ο Marcovich, ό.π., σ. 221.

16. O Kirk, ό.π., σ. 152, υποστήριξε ότι στο B 126 τονίζεται η αμοιβαιότητα των μεταβολών καθώς και ο γενικός χαρακτήρας της μεταβολής, αλλά και η σημασία του μέτρου στη διαδικασία της ολικής μεταβολής. Το B 126 μπορεί κατά τον Kirk, ό.π., σ. 154, να θεωρηθεί «ως ένα ακόμη παράδειγμα του γεγονότος ότι τα αντίθετα, είτε είναι απόλυτα είτε σχετικά, μεταβάλλονται το ένα στο άλλο και έτσι σχηματίζουν, παρά τη φαινομενική τους διαφορά, μιαν ουσιαστική ενότητα». O W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, τ. 1: *The earlier Presocratics and the Pythagoreans*, Cambridge 1978 (1962), σ. 445, εξετάζει το B 126 υπό το πρίσμα της ενότητας των αντιθέτων ως παράδειγμα αμοιβαίας διαδοχής και μεταβολής. O Marcovich, ό.π., σ. 221, ο οποίος εντάσσει το B 126 στην ίδια κατηγορία με τα B 88 και B 57 (ό.π., σσ. 215 κ.ε.), το θεωρεί παράδειγμα για τη σύμπτωση των αντιθέτων. Κατά τον E. N. Ρούσσο, *Ηράκλειτος. Περί φύσεως*, Αθήνα 1992 (1987), σ. 94, το B 126 παραπέμπει στην κοινή εμπειρία και δεν αναφέρεται ειδικά στη φυσική θεωρία του Ηράκλειτου. Πρβ. T. M. Robinson, *Heraclitus. Fragments. A Text and Translation with a short Commentary*, Toronto - Buffalo - London 1987, σ. 163 κ.ε., ο οποίος όμως δεν αποκλείει ότι το B 126 μπορεί να αναφέρεται στη γενική θέση του Ηράκλειτου για την ουσιαστική ενότητα που υπόκειται στη φαινομενική αλλαγή.

προσωκρατικών»¹⁷. Στον Ηράκλειτο η έννοια των αντιθέτων είναι πολύ ευρύτερη απ' ό,τι στον Αναξίμανδρο, καθώς δεν περιορίζεται σε αντίθετα από τον φυσικό κόσμο, αλλά περιλαμβάνει και άλλα είδη αντιθέτων (λ.χ. αντίθετα φαινομένων και καταστάσεων, αντίθετα από τη σφαίρα των αξιών, αντίθετα από τη φυσιολογία του ανθρώπου), τα οποία και διαπλέκονται με διαφορετικούς τρόπους και συναρτούν διαφορετικές σχέσεις¹⁸. Η θεωρία του Ηράκλειτου για τα αντίθετα και την ενότητά τους, η οποία αποτελεί την πεμπτουσία του ηρακλείτειου λόγου¹⁹, δεν μπορεί να συζητηθεί εδώ· ο πυρήνας της συμπυκνώνεται, πολύ συνοπτικά, στη θέση ότι η ενότητα των πάντων κρύβεται κάτω από την επιφάνεια και εξαρτάται από μια ισόρροπη αντίδραση μεταξύ των αντιθέτων²⁰. Υπάρχει κατά τον Ηράκλειτο αφανής δεσμός ανάμεσα στα αντίθετα που διασφαλίζει τη συνάρτηση και συνοχή τους, και αυτή η αφανής αρμογή και ισόρροπη αντίδραση μεταξύ των αντιθέτων είναι που αποκαλύπτει και εγγυάται επίσης την ενότητά τους.

3. Η δίκη στα αποσπάσματα του Ηράκλειτου

Στο ηρακλείτειο κοσμοείδωλο είναι οικεία η εικόνα του γίγνεσθαι. Το γίγνεσθαι και τη μεταβολή περιγράφει ο Ηράκλειτος με τη χαρακτηριστική μεταφορική του γλώσσα στο B 80 (= M. 28) ειδέναι δὲ χρὴ τὸν πόλεμον ἔόντα ξυνόν, καὶ δίκην ἔριν, καὶ γινόμενα πάντα κατ' ἔριν καὶ

17. Ρούσσου, ό.π., σ. 94. Πρβ. Kirk, ό.π., σσ. 152 κ.ε., ο οποίος συζητεί και απορρίπτει την αντίθετη άποψη που υποστήριξαν οι O. Gigon, *Untersuchungen zu Heraklit*, Leipzig 1935, σ. 99, και K. Reinhardt, *Parmenides und die Geschichte der griechischen Philosophie*, Frankfurt a. M. 21959 (Bonn 1916), σ. 223. Ο Εμπεδοκλής ήταν εκείνος, τονίζει ο Kirk, ό.π., σ. 154, που, «στο απ. 6, πρώτος επίσημα δήλωσε ότι η φωτιά, η γη, ο αέρας και το νερό ήταν τα τέσσερα στοιχειακά ή μη αναγώγιμα είδη της ύλης, τα τέσσερα [...] πάντων ριζώματα». Ότι ο Ηράκλειτος πίστευε σε τέσσερις κοσμολογικές μορφές της ύλης, θέση που υποστήριξαν οι Kahn, *Heraclitus*, ό.π., σσ. 154 κ.ε., και Robinson, ό.π., σσ. IX, 98 κ.ε., 130, δεν θεωρείται καθόλου πιθανό. Πρβ. Kalogerakos, ό.π., σσ. 208-209 και σημ. 95.

18. Για κατηγοριοποιήσεις σχέσεων των αντιθέτων με βάση τα αποσπάσματα βλ. Guthrie, ό.π., τ. 1, σσ. 445 κ.ε.· Kirk - Raven - Schofield, ό.π., σσ. 197 κ.ε.· K. I. Βουδούρη, *Προσωκρατική φιλοσοφία*, Άθήνα 1988, σσ. 78 κ.ε.· Rapp, ό.π., σσ. 80 κ.ε.

19. Πρβ. J. Mansfeld, *Die Vorsokratiker I. Milesier, Pythagoreer, Xenophanes, Heraklit, Parmenides, Griechisch/Deutsch*, Stuttgart 21988, σσ. 232 κ.ε. Όπως παρατηρεί ο ίδιος, ό.π., σ. 233, η ενότητα των αντιθέτων ισχύει για όλους τους χώρους της εμπειρίας μας, για τον κόσμο των βιωμάτων καθώς και για τον φυσικό κόσμο.

20. Kirk - Raven - Schofield, ό.π., σ. 200, με αναφορά στα B 54 (= M. 9) *άρμονία άφανής φανερός κρείττων*, B 123 (= M. 8) *φύσις κρύπτεσθαι φιλεί* και B 51 (= M. 27) *ού ξυνιάσιν δκως διαφερόμενον έωυτῶ ξυμφέρεται· παλίντονος άρμονία δκωσπερ τόξου και λύρης* (κείμενο του B 51 κατά Kirk - Raven - Schofield· πρβ. ό.π., σ. 473 σημ. 140, επίσης τις παρατηρήσεις του C. J. Classen, «Beobachtungen zur Sprache Heraklits», *Hermes* 140 [1996] 199). Για την «αρμονία των αντιθέτων» βλ. επίσης Guthrie, ό.π., τ. 1, σσ. 435 κ.ε.

χρεών²¹. Μια καίρια αρχή της ηρακλείτειας φιλοσοφίας διατυπώνεται στο απόσπασμα αυτό, η αρχή ότι στον κόσμο κυριαρχεί η αλλαγή²², η οποία παριστάνεται μεταφορικά ως πόλεμος (πόλεμος) και έρις (φιλονικία, ανταγωνισμός). Η παγκοσμιότητα και καθολικότητα του πολέμου δηλώνεται με το (εννοιολογικά πολύτροπα φορτισμένο στη γλώσσα του Ηράκλειτου) επίθετο ξυνός – όρος που παραπέμπει στη διασύνδεση του πολέμου με τον λόγον²³ –, ενώ στο γεγονός του ανταγωνισμού προσδίδεται χαρακτήρας αναπόφευκτου συμβάντος, αμετάκλητα καθορισμένης πορείας: η έρις είναι δίκη²⁴, και είναι το κοσμικό πεδίο εκεί όπου οι έννοιες αυτές συμφιλώνονται²⁵. Ο νόμος του ανταγωνισμού καλύπτει κατά τον Ηράκλειτο πάντα και κατά αναγκαίο τρόπο (κατὰ χρεών). Ο προσδιορισμός εδώ του περιεχομένου της έννοιας της δίκης είναι αποφασιστικός για την ερμηνεία του αποσπάσματος. Σημαίνει δίκη (α) τον «ενδεδειγμένο τρόπο» ή τον «συνηθισμένο κανόνα συμπεριφοράς»²⁶ ή (β) απλώς «δίκιο», «δικαιοσύνη»²⁷; Και, παραπέρα, (γ) έχει σχέση το Β 80 του Ηράκλειτου με το Β 1 του Αναξίμανδρου – διορθώνει εδώ ο Εφέσιος

21. Ο Kahn, ό.π., σ. 66, όχι χωρίς δισταγμούς (ό.π., σσ. 207, 326 σημ. 275), απορρίπτει το χρεών (διόρθωση του Diels) και ακολουθώντας τους J. Bollack και H. Wismann, *Héraclite ou la séparation*, Paris 1972, σ. 243, διατηρεί το χρεώμενα των χφφ.

22. Πρβ. Kirk, ό.π., σσ. 241 κ.ε.· Kirk - Raven - Schofield, ό.π., σ. 201· Βουδούρη, ό.π., σ. 87. Αντίθετα Marcovich, ό.π., σσ. 140, 137 κ.ε. Για το ζήτημα της φυσικής αλλαγής κατά τον Ηράκλειτο βλ. G. S. Kirk, «Natural Change in Heraclitus», *Mind* 60 (1951) 35-42 = A. P. D. Mourelatos (επιμ.), *The Pre-Socratics. A Collection of Critical Essays*, Princeton, New Jersey ²1993, σσ. 189-196 (πρβ. βιβλιοκρισία μου του τόμου αυτού στην *ΕΦΕ* 12 [1995] 247-249).

23. Πρβ. Β 2 (= Μ. 23) τοῦ λόγου δ' έόντος ξυνοῦ [...] και επ' αυτού Guthrie, ό.π., τ. 1, σ. 447. Ο Guthrie ωστόσο πηγαίνει πολύ μακριά ταυτίζοντας τον πόλεμον με τον λόγον. Ο καθολικός νόμος (ξυνόν), παρατηρεί ο W. Rödl, *Die Philosophie der Antike 1. Von Thales bis Demokrit*, München ²1988 (αναθ. και διευρ. έκδ. της 1ης έκδ. 1976), σ. 96, χαρακτηρίζεται από πλευράς περιεχομένου ως διαμάχη.

24. Υποκείμενο της πρότασης πρέπει να εκληφθεί η έρις. Πρβ. Marcovich, ό.π., σ. 138· Kahn, ό.π., σσ. 67, 205. Για τη φράση δίκην έριν ο Classen, ό.π., σ. 194, παραπέμπει σε ομηρική επίδραση (ξυνός Ένυάλιος· και τε κτανέοντα κατέκτα [= Όμ. Σ 309])· πρβ. W. Schadewaldt, *Die Anfänge der Philosophie bei den Griechen. Die Vorsokratiker und ihre Voraussetzungen* [Tübinger Vorlesungen, Band 1], unter Mitwirkung von M. Schadewaldt hrsg. von I. Schudoma, Frankfurt am Main ⁷1995 (1978), σ. 367, και M. L. West, *Early Greek Philosophy and the Orient*, Oxford 1971, σ. 138 σημ. 2. Για την αναγκαιότητα ύπαρξης της έριδος πρβ. Αριστοτ. *Ήθ. Εϋδ.* Η1. 1235a25-29 [test. Μ. 28 (c²)] και *Ήράκλειτος έπιτιμᾶ τῷ ποιήσαντι «ὡς έρις έκ τε θεῶν και ανθρώπων ἀπόλοιτο»* [= Όμ. Σ 107], οὐ γάρ αν είναι άρμονίαν μη όντος όξέος και βαρέος, οὐδὲ τὰ ζῶα άνευ θήλεος και άρρενος εναντιών όντων.

25. Πρβ. Kahn, ό.π., σ. 206. Όπως παρατηρεί ο Kirk, ό.π., σ. 122, είναι η αρχή του πολέμου ή της έριδος που «συντηρεί τη δομή του φαινομένου κόσμου».

26. Kirk - Raven - Schofield, ό.π., σ. 201. Πρβ. Kirk, ό.π., σ. 242. Ο Fränkel, ό.π., σ. 429, ερμήνευσε την δίκην ως «διαδικασία» με την παρατήρηση ότι «η δικαιοκή τάξη θα έχανε το νόημα και τη λειτουργία της εαν δεν αντεπιδρούσε σ' ένα χάος αντιμαχομένων ενδιαφερόντων». Την ερμηνεία αυτή απέρριψε ο Marcovich, ό.π., σ. 142 σημ. 4.

27. Marcovich, ό.π., σ. 138.

τη διατύπωση του Αναξίμανδρου²⁸ ή ενδεχομένως την διευρύνει κίολας²⁹; – ή (δ) δεν έχει καμιά σχέση με αυτό³⁰; Ότι στο Β 80 η δίκη που ταυτίζεται με την έριδα δεν σχετίζεται με την ιδέα της αλληλεπίδρασης των αντιθέτων και ότι, παραπέρα, η ίδια η ιδέα της αλλαγής είναι απύσαστο στο απόσπασμα³¹ δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται στις κυρίαρχες στο απόσπασμα ιδέες του πολέμου και της έριδος, οι οποίες εξυπακούεται ότι συνεπάγονται αλλαγή, αφού ο πόλεμος, που διέπει όλα τα συμβά-ντα, είναι κοινός και ευθύνεται για τις διάφορες, και μάλιστα αντιθετικές, καταστάσεις των ανθρώπων³², όπως δείχνει και το Β 53 (= Μ. 29) Πόλε-μος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεύς, καὶ τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε τοὺς δὲ ἐλευθέ-ρους³³. Η δίκη επομένως εδώ, με την ταύτισή της με την έριδα, αναγο-

28. Kirk - Raven - Schofield, ό.π., σσ. 201 κ.ε. Πρβ. Kirk, ό.π., σ. 401· επίσης G. N. Vlastos, «On Heraclitus», στον τόμο: D. J. Furley - R. E. Allen (επιμ.), *Studies in Presocratic Philosophy*, τ. 1, London 1970 (συντ.-αναθ. δημοσ.), σ. 417 [πρώτη δημοσ.: *AJPh* 76 (1955) 337-368]. Ο Classen, ό.π., σσ. 193-194, βλέπει το Β 80 ως «διόρθωση» του Αναξίμανδρου, τονίζοντας όμως και τη διασύνδεση του αποσπάσματος με ομηρική διατύπωση. Και ο J. Barnes, *The Presocratic Philosophers*, London and New York ²1986 (αναθ. έκδ. της 1ης έκδ. 1979), σ. 130, θεωρεί ότι στο Β 80 ο Ηράκλειτος διορθώνει τον Αναξίμανδρο, αλλά παρα-τηρεί ότι η βασική ιδέα είναι και στους δύο η ίδια: τα φυσικά φαινόμενα κατευθύνονται από νόμο και υπόκεινται σε κοσμική δικαιοσύνη.

29. Havelock, ό.π., σ. 358 σημ. 6.

30. Marcovich, ό.π., σσ. 138-140. Αντίθετα, Schadewaldt ό.π., σσ. 367, 432.

31. Ο Marcovich, ό.π., σσ. 139 κ.ε., 131, αρνείται εμφαντικά την ταύτιση πολέμου και «αλλαγής» στο Β 80. Κατά τον ίδιο, ό.π., σσ. 130 κ.ε., η έμφαση που δίνει ο Ηράκλειτος στον πόλεμον μπορεί να εξηγηθεί από δύο λόγους: (1) από την πολεμική του εναντίον των παραδοσιακών απόψεων της επικής ποιήσης και (2) από την αριστοκρατική του ηθική του πολέμου.

32. Πρβ. Kirk - Raven - Schofield, ό.π., σ. 201. Ο Röð, ό.π., σ. 96, παρατηρεί ότι στην έννοια της έριδος ή του πολέμου κατά τον Ηράκλειτο εμπίπτει αναμφίβολα και ο πόλεμος στην πρωταρχική του έννοια όσο και η κοινωνική διαμάχη. Πρβ. Θ. Βέικου, *Φύση και κοινωνία. Από το Θαλή ως το Σωκράτη*, Αθήνα 1991, σσ. 161-162: «Η έριδα αποτελεί τον νόμιμο τρόπο ύπαρξης των πάντων (και των ανθρώπων επίσης). [...] Δικαιοσύνη εδώ σημαί-νει την τήρηση ενός μέτρου στις μεταλλαγές και συγκρούσεις όλων, την τήρηση ορισμένων ορίων στις κατακτητικές τους τάσεις. Ως προς την κοινωνία και την πολιτεία, η ιδέα αυτή οδηγεί στην άποψη ενός μετρημένου και τιθασευμένου κοινωνικού και πολιτικού ανταγω-νισμού».

33. Αν η έννοια του πολέμου στο Β 53 έχει (α) κυριολεκτική ή (β) μεταφορική σημασία (όπως το Β 80) ή (γ) και τις δύο είναι ερώτημα που έχει απασχολήσει την έρευνα. Ο Kirk, ό.π., σσ. 245 κ.ε., έριξε βάρος στη (β) εκδοχή (σε συνάρτηση και με το Β 80), αλλά εξέτασε με προσοχή και την (α) συναρτώντας το Β 53 με τα Β 24, Β 25, Β 136· πρβ. του ίδιου, «Heraclitus and Death in Battle (fr. 24d)», *AJPh* 70 (1949) 384-393, επίσης Kirk - Raven - Schofield, ό.π., σ. 201. Ο W. Jaeger, *Die Theologie der frühen griechischen Denker*, Stuttgart 1953, σσ. 136 κ.ε., τόνισε τη μετατροπή από τον Ηράκλειτο του πολέμου, «μιας από τις μεγαλύτερες εμπειρίες της ανθρώπινης ζωής» (ό.π., σ. 137), σε γενική αρχή, κυρίαρχη σ' όλες τις περιοχές του όντος. Ο Mansfeld, ό.π., σσ. 237-238, παρατήρησε ότι ο πόλεμος (ο οποίος παράγει αντιθέσεις) είναι ονομασία του θείου, αλλά και «η ολότητα των κινούντων

ρεύεται σε «κανόνα συμπεριφοράς» των πραγμάτων³⁴, ο οποίος συνίσταται στην αναγκαιότητα της αλλαγής που συνεπιφέρει τη μεταβολή των δεδομένων. Αυτό, σε κοσμολογικό επίπεδο, σημαίνει την αναγκαιότητα αέναου ανταγωνισμού των αντιθέτων, ανταγωνισμού όμως που δεν συνεπάγεται άρση της παγκόσμιας σταθερότητας – η σταθερότητα του κοσμικού συνόλου, παρά την αλλαγή των συστατικών του μερών, είναι άλλωστε ο εννοιολογικός πυρήνας της ηρακλείτειας θεωρίας για τη ροή³⁵. Η δίκη επομένως στο Β 80 δεν φαίνεται να έχει μόνο κοσμολογικό, αλλά έχει και κοινωνικό περιεχόμενο, αφού ο νόμος του ανταγωνισμού είναι κατ' εξοχήν ορατός στο πεδίο της εμπειρικής πραγματικότητας, όπου όλα αλλάζουν και μεταβάλλονται, αλλά και κάποια έχουν προσωρινή σταθερότητα: και ο πόλεμος και η αγορά συνεπάγονται ανταγωνισμό και ανταποδοτικές διαδικασίες³⁶. Το ερώτημα αν και πώς σχετίζεται το Β 80 του Ηράκλειτου με το απόσπασμα του Αναξίμανδρου³⁷ συνδέεται με το ερώτημα ποια είναι η σχέση μεταξύ των δύο

αντιθέσεων» (ό.π., σ. 239). Ο Marcovich, ό.π., σσ. 146, 148, τόνισε το κοινωνικό (παρά το φυσικό) περιβάλλον του Β 53· πρβ. Röd, ό.π., σσ. 93 κ.ε. Για τη (γ) εκδοχή πρβ. Kahn, ό.π., σ. 208, ο οποίος υπογραμμίζει την επιδιωκόμενη στο Β 53 αμφισημία του πολέμου και των πάντων. Ο Classen, ό.π., σ. 194, υπογραμμίζει το επικό γλωσσικό υπόβαθρο του Β 53 και διατυπώνει την άποψη ότι ο Ηράκλειτος έχει και εδώ αφετηρία αντίστοιχες ομηρικές διατυπώσεις, τις οποίες όμως διευρύνει και διορθώνει, προκειμένου να τις εφαρμόσει στη θεωρία του για το κοσμικό γίγνεσθαι. Ο Classen, ό.π., σ. 200, παρατηρεί, γενικότερα, ότι η χρήση της γλώσσας του Ομήρου από τον Ηράκλειτο εξυπηρετεί τον φιλόσοφο στο να κάνει το νόημα των λέξεών του πιο εύκολα και πιο κατάλληλα προσιτό. Και ο Wöhrle, ό.π., σ. 43, τονίζει την επίδραση της γλώσσας της ποιητικής παράδοσης στα αποσπάσματα του Ηράκλειτου καθώς και την ανταπόκρισή τους στο χαρακτηριστικό για την πρώιμη ελληνική φιλοσοφία αίτημα της προφορικότητας.

34. Με τα λόγια του Kirk, ό.π., σ. 129, «για τον Ηράκλειτο τα πράγματα στον κόσμο συμβαίνουν σύμφωνα με ένα καθορισμένο σχέδιο, μ' έναν κανόνα ή μέτρο: αυτό είναι η δίκη».

35. Βλ. Kirk - Raven - Schofield, ό.π., σσ. 202 κ.ε., επίσης Röd, ό.π., σσ. 101 κ.ε., Rapp, ό.π., σσ. 73 κ.ε.

36. Havelock, ό.π., σ. 265. Πρβ. M. R. Wright, *Cosmology in Antiquity*, London 1995, σ. 72. Ο Ρούσσο, ό.π., σ. 78, παρατηρεί: «Με την ταυτότητα “δίκην έριν” [...] ο Ηράκλειτος μεταβαίνει σ' ένα ευρύτερο πεδίο της ανθρώπινης εμπειρίας, για να κάνει προσιτή στους πολλούς την “παλίντονον” αρμογή των πραγμάτων. Μέσα σ' αυτό το ευρύτερο πεδίο η “έρις” είναι το σύστοιχο στον “πόλεμον” και η “δίκη” στο “ξυνόν”. [...] Η συστοιχία ανάμεσα στην “δίκη” και στο “ξυνόν” εννοείται με την αναγωγή τους στο μέτρο του “δημοσίου”, εφόσον και η “δίκη” και το “ξυνόν” ξεπερνούν το “ίδιον” και εκπροσωπούν το κριτήριο της κοινότητας». Η δίκη είναι «ξυνόν», παρατηρεί ο Φαράντος, ό.π., σ. 226, «όπως ο πόλεμος και η “έρις”, και κέντρο του γίγνεσθαι του ανθρώπου και του κόσμου. Η δίκη είναι η μετρική της σκέψης, της πράξης και του γίγνεσθαι».

37. Και σ' αυτό το σημείο η άποψη των Kirk και Vlastos είναι αντίθετη προς αυτήν του Marcovich. Ο τελευταίος, ό.π., σσ. 138-140, δεν δέχεται ότι στο Β 80 εκφράζεται κριτική στον Αναξίμανδρο, όπως υποστήριξε ο Kirk και (με ορισμένες διαφοροποιήσεις) ο Vlastos. Ο Marcovich, ό.π., σ. 139, υπογραμμίζει ότι και ο Αναξίμανδρος και ο Ηράκλειτος πίστευαν

θεωριών και ποια είναι τα κίνητρα των εισηγητών τους. Σύμφωνα με την ερμηνεία που υιοθετήθηκε και οι δύο θεωρίες δέχονται την αναγκαιότητα της αλλαγής στο φυσικό ή και ευρύτερο κοσμικό γίγνεσθαι. Η ηρακλείτεια συλλογιστική όμως τονίζει τη συνέχεια της αλλαγής, δηλαδή της δράσης και της αντίδρασης ανάμεσα στις αντίθετες ουσίες³⁸. ο Ηράκλειτος «πρέπει να δέχθηκε ότι στο παγκόσμιο πεδίο της μάχης είναι δυνατό να υπάρξει εδώ κι εκεί μια προσωρινή σταθερότητα, με την προϋπόθεση όμως ότι είναι προσωρινή και εξισορροπείται από μια αντίστοιχη κατάσταση αλλού»³⁹. Και ο Ηράκλειτος και ο Αναξίμανδρος εμμένουν στην ιδέα του ανταγωνισμού μεταξύ των αντιθέτων ουσιών, αλλά και στο ότι, παρά τον ανταγωνισμό, διατηρείται η τάξη στο κοσμικό γίγνεσθαι. Διαφέρει όμως η απάντησή τους στο ερώτημα πώς διατηρείται αυτή η τάξη: για τον Αναξίμανδρο, η διαδικασία της δίκης και τίσεως είναι διαδοχική, συμβαίνει δηλαδή εναλλάξ, για τον Ηράκλειτο, η διαδικασία των μεταπτώσεων της φωτιάς, η υποστασιοποίηση δηλαδή της αλλαγής, είναι ταυτόχρονη⁴⁰. Επιπλέον, το Β 53 δείχνει ότι ο Ηράκλειτος λαμβάνει υπόψη του και τον ανθρώπινο χώρο ως πεδίο έκφρασης του πολέμου και συνακόλουθα της έριδος, ξαναγυρίζοντας έτσι στο αρχικό περιβάλλον της δίκης – και κατά τούτο φαίνεται να διευρύνει τη συλλογιστική του Αναξίμανδρου.

Στο Β 94 (= Μ. 52) *Ἥλιος γὰρ οὐχ ὑπερβήσεται μέτρα· εἰ δὲ μή, Ἐρινύες μιν Δίκης ἐπίκουροι ἐξευρήσουσιν τονίζεται κατ' αρχήν η κανονικότητα της συμπεριφοράς του ήλιου: ο ήλιος έχει μέτρα, στα οποία εμμένει⁴¹. Τα μέτρα εδώ έχουν γενική έννοια⁴², δεν πρέπει δηλαδή να εκληφθούν μόνο ως χωρικά⁴³ είτε μόνο ως χρονικά μέτρα⁴⁴. Τα μέτρα του*

στην ανάγκη ύπαρξης κάποιας ισότητας και ισορροπίας στη φύση (τὸ χρεών).

38. Ο Βουδούρης, ό.π., σ. 87, τονίζει ότι «η αλλαγή πρέπει να είναι διαρκής, όπως και η δράση των εναντίων δυνάμεων. [...] Η ισορροπία του εμπειρικού κόσμου διατηρείται μόνον, εαν η αλλαγή προς τη μία κατεύθυνση οδηγεί ταυτοχρόνως, και όχι διαδοχικώς, σε αλλαγή προς την άλλη κατεύθυνση. Η έριδα πρέπει να είναι διαρκής».

39. Kirk - Raven - Schofield, ό.π., σ. 201.

40. Βλ. Β 31 (= Μ. 53) *πυρὸς τροπαὶ πρῶτον θάλασσα, θαλάσσης δὲ τὸ μὲν ἤμισυ γῆ, τὸ δὲ ἤμισυ πρηστήρ. (γῆ) θάλασσα διαχέεται, και μετρέεται εἰς τὸν αὐτὸν λόγον, ὁκοῖος πρόσθεν ἦν ἢ γενέσθαι γῆ· Β 90 (= Μ. 54) *πυρὸς τε ἀνταμοιβῆ τὰ πάντα και πῦρ ἀπάντων ὄκωσπερ χρυσοῦ χρήματα και χρημάτων χρυσός. Πρβ. Vlastos, ό.π., σ. 419· Kahn, ό.π., σσ. 206 κ.ε.· Βουδούρη, ό.π., σ. 87· Ι. Γ. Καλογεράκου, «Πῦρ και θεός: Φυσική και θεολογία στη σκέψη τοῦ Ἡράκλειτου», *Φιλοσοφία* 25-26 (1995-96) 101 κ.ε.**

41. Kirk, ό.π., σ. 287.

42. Kirk, ό.π., σσ. 285 κ.ε.· Guthrie, ό.π., τ. 1, σ. 465.

43. Όπως υποστήριξε ο Marcovich, ό.π., σσ. 275-276, θεωρώντας ότι η χωρική σημασία των μέτρων ερεΐδεται στον μυθολογικό χαρακτήρα του αποσπάσματος.

44. Όπως υποστήριξαν οι Reinhardt, ό.π., σ. 177 – πρβ. επίσης του ίδιου, «Heraklits Lehre vom Feuer», *Hermes* 77 (1942) 14 = *Vermächtnis der Antike. Gesammelte Essays zur*

ήλιου συνίστανται στην κανονική του πορεία στον ουρανό, στον κανονικό χρόνο, αλλά και στην εκπομπή κανονικού ποσού θερμότητας⁴⁵. και βεβαίως τα μέτρα αυτά διαφέρουν σε κάθε εποχή του χρόνου⁴⁶. Η κανονικότητα του ήλιου συμβολίζει την κανονικότητα του φυσικού κόσμου ως συνόλου⁴⁷. Έτσι, στο απόσπασμα αυτό εκφράζεται η αρχή του «μέτρου» στη φυσική μεταβολή⁴⁸, αρχή καίρια στην κοσμολογία του Ηράκλειτου, και τονίζεται η αναγκαιότητα των μέτρων για τη διατήρηση της κοσμικής ισορροπίας⁴⁹. Το καθημερινό ταξίδι του ήλιου χρησιμοποιείται ως παράδειγμα για την κανονικότητα των φυσικών μεταβολών, για την κανονικότητα του κοσμικού γίνεσθαι. Εγγυήτρια αυτής της κανονικότητας, εγγυήτρια άρα της πορείας και του ρυθμού του κοσμικού γίνεσθαι, παρουσιάζεται η Δίκη, προσωποποιημένη εδώ όπως ήδη στον Ησίοδο, έκφραση της κανονικής τάξης και πορείας των πραγμάτων, «ενσάρκωση της απαράβατης τάξης στη φύση»⁵⁰. Η προσωποποίησή της και η θέση της στον Όλυμπο επιβάλλει την αναζήτηση επικουρίας για επιβολή της θέλησής της. Στον Ησίοδο είναι οι Μοῖραι που συνοδεύουν την Δίκην· στον Ηράκλειτο τον ρόλο των βοηθών της αναλαμβάνουν οι Έρινύες⁵¹. Η μετάβαση από την δίκην-εκφραστή της φυσικής πορείας των πραγμάτων στην Δίκην-τοποτηρητή των μέτρων στο κοσμικό γίνεσθαι αλλά και τιμωρό των πιθανών παραβάσεων⁵² υποδηλώνει ξανά, και

Philosophie und Geschichtsschreibung, hrsg. von C. Becker, Göttingen ²1966, σσ. 55-56 -, και Gigon, ό.π., σσ. 61, 86. Ο Gigon, ό.π., σ. 86, μάλιστα υποστήριξε ότι η τιμωρία που επιβάλλουν οι Έρινύες για τυχόν υπέρβαση των μέτρων στο Β 94 είναι η έκλειψη του ήλιου, ότι δηλαδή το Β 94 εκφράζει την θέση του Ηράκλειτου για το αστρονομικό αυτό πρόβλημα. Όπως όμως επισήμανε ο Kirk, ό.π., σ. 287, εδώ δεν δίνεται η «επιστημονική» εξήγηση της έκλειψης από τον Ηράκλειτο. Περιεκτική παρουσίαση της αστρονομίας του Ηράκλειτου στους Kirk - Raven - Schofield, ό.π., σσ. 207-208, και Guthrie, ό.π., τ. 1, σσ. 482-486.

45. Guthrie, ό.π., τ. 1, σ. 465.

46. Για τη διασύνδεση των μέτρων του ήλιου με τις εποχές και το ηλιακό έτος βλ. Kahn, ό.π., σσ. 159 κ.ε.

47. Kirk, ό.π., σσ. 287-288 και σημ. 1. Όπως παρατηρεί ο Barnes, ό.π., σ. 128, «τάξη και κανονικότητα διαπερνούν το αρμονικό ηρακλείτειο σύμπαν».

48. Kirk - Raven - Schofield, ό.π., σ. 208.

49. Marcovich, ό.π., σ. 276. Ο ίδιος, αυτ., παρατηρεί ότι το Β 94 φαίνεται να αποκαλύπτει την ανωτερότητα της αρχής των μέτρων έναντι της αρχής της φωτιάς, πράγμα όμως που πιθανώς δεν αντιλαμβάνόταν ο Ηράκλειτος.

50. Jaeger, ό.π., σ. 134. Πρβ. Κελεσίδου, ό.π., σ. 46.

51. Βλ. Havelock, ό.π., σσ. 266, 358-359 σημ. 8. Η φράση Έρινύες Δίκησ επίκουροι ανάγεται πιθανώς σε προγενέστερο του Ηράκλειτου συγγραφέα, μάλλον άγνωστο σε μας, ο οποίος και πρέπει να αποτελεί την κοινή πηγή τόσο του Β 94 όσο και της φράσης που αποδίδει στον Πυθαγόρα ο Ιππόλυτος, Έλ. VI 26, 1 σ. 153 Wendland έκ της ιδίης έάν άποδημής, μη έπιστρέφου· εί δέ μη, Έρινύες Δίκησ επίκουροί σε μετελεύσονται· βλ. τη συζήτηση στους Kirk, ό.π., σσ. 284-285, και Marcovich, ό.π., σ. 275.

52. Πρβ. Hirzel, ό.π., σ. 145· Kirk, ό.π., σ. 287· Marcovich, ό.π., σ. 277.

με τρόπο απαρέγκλιτο, την αναγκαιότητα της κοσμικής ισορροπίας, την οποία είχε ήδη εμφαντικά τονίσει ο Αναξίμανδρος⁵³. Το νέο στοιχείο είναι τα μέτρα, αφού η έννοια της τιμωρίας υπάρχει ήδη στο απόσπασμα του μιλήσιου προδρόμου του Ηράκλειτου. Αξίζει να παρατηρηθεί ότι το B 3 (= M. 57) εὔρος ποδός ἀνθρωπέου παρατίθεται μαζί με το B 94 ως συνεχόμενο απόσπασμα στον πάπυρο του Δερβενίου, στήλη IV 5-9 κατὰ [ταύτ]᾽ Ἡράκλ[ε]ιτος με[τασκευάζων] τὰ κοινὰ κατ[αστρέ]φει τὰ ἰδ[ι]α· ὅσπερ ἰκελ[οῖ μυθο]λόγωι λέγων [ᾧδε]· «ἤλι[ος] [έω]υ[τοῦ] κατὰ φύσιν ἀνθρ[ω]π[η]ῶν εὔρος ποδός [έστι] τοῦ[ς] οὔρου]ς οὐχ ὑπερβάλλων· εἰ γὰρ [ρ]τι εὔρους [έ]ω[υ]τοῦ] [έ]κ[β]ήσεται[ι], Ἐρινύε[ς] νιν ἐξευρήσου[σι], Δίκης ἐπίκουροι»⁵⁴. Η σύνδεση αυτή των δύο αποσπασμάτων⁵⁵ δεν είναι χωρὶς συνέπειες για την ερμηνεία τους. Αυτό όμως δεν μπορεί να συζητηθεῖ εδώ⁵⁶, παρά μόνο ένα σημεῖο του B 94: η φράση οὐχ ὑπερβήσεται μέ-

53. Πρβ. Wöhrlé, *ό.π.*, σ. 40.

54. Το κείμενο του αποσπάσματος είναι αυτό της πρόσφατης μεταγραφῆς του κειμένου της στήλης IV του παπύρου από τον K. Tsantsanoglou, «The First Columns of the Derveni Papyrus and their Religious Significance», στον τόμο: A. Laks - G. W. Most (επιμ.), *Studies on the Derveni Papyrus*, Oxford 1997, σ. 94 (στην πρώτη ανυπόγραφη μεταγραφή του κειμένου του παπύρου η ίδια στήλη είχε αναφερθεῖ ως Fragg. A, βλ. ZPE 47 [1982] 1 [επιπρόσθετες σελ. μετά τη σελ. 300]). Μετάφραση της στήλης IV από τους A. Laks - G. W. Most, «A Provisional Translation of the Derveni Papyrus», στον τόμο: Laks - Most (επιμ.), *ό.π.*, σ. 11, που βασίζεται και στις υποδείξεις του K. Tsantsanoglou. Για τα B 3 και B 94 του Ηράκλειτου στον πάπυρο του Δερβενίου βλ. κυρίως K. Tsantsanoglou - G. M. Parassoglou, «Heraclitus in the Derveni Papyrus», στον τόμο: *Studi e testi per il corpus dei papiri filosofici greci e latini*, τ. 3: A. Brancacci - F. Deleuva Caizzi - M. S. Funghi - A. Meriani - G. M. Parassoglou - L. E. Rossi - E. Spinelli - K. Tsantsanoglou, *Aristoxenica, menandrea, fragmenta philosophica*, Firenze 1988, σσ. 125-133 (με την έως το 1987 βιβλιογραφία) και K. Tsantsanoglou, «Heraclitus IT», *Corpus dei papiri filosofici greci e latini. Testi e lessico nei papiri di cultura greca e latina dal secolo IV a.C. al VII d.C.*, I.1*, Firenze 1992, σσ. 221-226· επίσης A. V. Lebedev, «Heraclitus in P. Derveni», ZPE 79 (1989) 39-47· L. Schönbeck, «Heraclitus revisited (Pap. Derveni col. I lines 7-11)», ZPE 95 (1993) 7-22· D. Sider, «Heraclitus in the Derveni Papyrus», στον τόμο: Laks - Most (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 129-48. Γενικότερα, για τη διασύνδεση του παπύρου του Δερβενίου με την προσωκρατική φιλοσοφία (και κυρίως κοσμολογία) βλ. W. Burkert, «Orpheus und die Vorsokratiker. Bemerkungen zum Derveni-Papyrus und zur pythagoreischen Zahlenlehre», A&A 14 (1968) 93-114, R. Janko, «The Physicist as Hierophant: Aristophanes, Socrates and the Authorship of the Derveni Papyrus», ZPE 118 (1997) 61-94, και περιεκτικά M. S. Funghi, «The Derveni Papyrus», στον τόμο: Laks - Most (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 25-37, ιδιαίτ. 33 κ.ε. (Επισημαίνεται ότι και σε άλλες στήλες του παπύρου απηχούνται άλλα αποσπάσματα του Ηράκλειτου· βλ. Sider, *ό.π.*, σσ. 131 κ.ε., και περιληπτικά Janko, *ό.π.*, σ. 63 σημ. 19.)

55. Η παράθεση των B 3 και B 94 (= M. 57 και M. 52) στον πάπυρο ως συνεχόμενο απόσπασμα τονίστηκε από τους Tsantsanoglou - Parassoglou, *ό.π.*, σ. 130, ενώ ο Lebedev, *ό.π.*, σ. 42, διατύπωσε την πρόταση, σε μελλοντικές εκδόσεις του Ηράκλειτου να περιληφθούν τα B 3 και B 94 μόνο ως testimonia κάτω από το πιο πλήρες και αυθεντικό κατά λέξη παράθεμα του παπύρου του Δερβενίου.

56. Βλ. την ανάλυση των Lebedev, *ό.π.*, σσ. 42 κ.ε., και Sider, *ό.π.*, σσ. 139 κ.ε.

τρα⁵⁷ έχει αντικατασταθεί στο κείμενο του παπύρου (IV 8) από τη φράση τού[ς ούρου]ς ούχ ύπερβάλλων⁵⁸. Η λέξη ούρους, στο περιβάλλον του B 94 (με αναφορά δηλαδή στα «όρια» του ήλιου), φαίνεται να αποδίδει πιο εύστοχα από τη λέξη μέτρα την έννοια των τροπών του ήλιου, δηλαδή ανάλογα (εκτός των άλλων) και με κάθε εποχή⁵⁹.

Προσωποποιημένη εμφανίζεται η Δίκη και στο B 28 (= M. 20+M. 19) δοκόντα γάρ ό δοκιμώτατος γινώσκει, φυλάσσει· και μέντοι και Δίκη καταλήψεται ψευδών τέκτονας και μάρτυρας, στο οποίο αντανακλάται, όπως πιστεύεται, η πολεμική του Ηράκλειτου κατά των φιλοσοφικών του αντιπάλων⁶⁰. Ο ρόλος της Δίκης αλλάζει εδώ: από αρχή δηλωτική της απρόσκοπτης λειτουργίας του κοσμικού συμβάντος μεταβαίνει σε αρχή της απονεμητικής δικαιοσύνης. Όπως δείχνει το δεύτερο μέρος του B 28 η Δίκη θα απονείμει δικαιοσύνη, «θα καταδικάσει» – το ρήμα καταλαμβάνει έχει και δικανικό περιεχόμενο – και τους επινοητές και τους διαδοσίες ψευδών⁶¹. Σ' αυτούς πιθανώς συγκαταλέγει ο Ηράκλειτος τον Πυθαγόρα και τους οπαδούς του⁶². Στο πρώτο μέρος του B 28 εκφράζε-

57. Όπως παραδίδεται από τον Πλούταρχο, *Περί φυγής* 11, 604 A [D.- K., επίσης M. 52 (α¹)]. Όμως στο *Περί Ίσιδος και Όσιριδος* 48, 370 D [βλ. D.-K. I σημ. στο B 94, όλο το χωρίο στο M. 52 (α²)] γράφει ο Πλούταρχος: φησι [...] "Ήλιον δέ μή ύπερβήσεσθαι τούς προσήκοντας όρους· ει δέ μή, Κλώθας μιν Δίκης έπικούρους έξευρήσειν – η φράση τούς προσήκοντας όρους έχει θεωρηθεί, ήδη από τους D.- K. I, αυτ., παράφραση από τον Πλούταρχο της λέξης μέτρα.

58. Η συμπλήρωση τού[ς ούρου]ς είναι του Tsantsanoglou, στον τόμο: Laks - Most (επιμ.), ό.π., σ. 94. Οι Tsantsanoglou - Parassoglou, ό.π., σ. 132, είχαν ήδη προτείνει στην προηγούμενη μεταγραφή της στήλης IV 8 τού[ς όρους], πρόταση που υιοθέτησε και ο Lebedev. Οι Tsantsanoglou - Parassoglou, αυτ., θέτοντας το ερώτημα πού αναφέρεται το ούχ ύπερβάλλων, παρατήρησαν, αφού έλαβαν υπόψη τους προηγούμενη σειρά της ίδιας στήλης του παπύρου (3 μάλλ[ον τ]ξίνεταί – στην πρόσφατη μεταγραφή όμως ο Tsantsanoglou διαβάζει μάλλ[ον ή] σίνεταί), ότι η αναφορά γίνεται εδώ μάλλον στα όρια του πλάτους και του μεγέθους του ήλιου (= ο ήλιος δεν θα μεγαλώσει) παρά στα όρια της πορείας του στον ουρανό (= ο ήλιος δεν θα αυξήσει ή θα μειώσει την απόστασή του από τη γη και έτσι δεν θα φαίνεται μικρότερος ή μεγαλύτερος).

59. Πρβ. Lebedev, ό.π., σ. 43.

60. Πρβ. Gigon, ό.π., σ. 128· Marcovich, ό.π., σ. 75.

61. Πρβ. Ευριπ. απ. 979 Nauck² σίγα και βραδεί ποδι στείχουσα μάρψει τούς κακούς, όταν τύχη (ενν. Δίκη), όπου παραπέμπει ο Marcovich, ό.π., σ. 76.

62. Kalogerakos, ό.π., σ. 191· Δ. Ι. Παπαδή, *Ηράκλειτος: Περί ανθρώπου*, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 45 κ.ε. Για την κριτική του Ηράκλειτου στον Πυθαγόρα και τους οπαδούς του βλ. B 40 (= M. 16) πολυμαθίη νόον έχειν ού διδάσκει· Ήσίοδον γάρ άν έδίδαξε και Πυθαγόρην αύτίς τε Ξενοφάνεά τε και Έκαταίον· B 129 (= M. 17) Πυθαγόρης Μνησάρχου ιστορίην ήσκησεν ανθρώπων μάλιστα πάντων και εκλεξάμενος ταύτας τάς συγγραφάς έποιήσατο έαυτοϋ σοφίην, πολυμαθίην, κακοτεχνίην· επίσης B 81 (= M. 18), όπου αποκαλεί τον Πυθαγόρα κοπίδων άρχηγόν· πρβ. Kalogerakos, ό.π., σσ. 190-192. Ο Havelock, ό.π., σσ. 266 κ.ε., θεωρεί ότι η φράση ψευδών τέκτονες απευθύνεται στους ποιητές, ενώ η φράση (ψευδών) μάρτυρες απευθύνεται σ' όσους απαγγέλουν ποιητικά έργα (σε κοινωνικές συγκεντρώσεις κ.α.), άρα η τελευταία φράση δεν μπορεί να αναφέρεται σε εμπλεκόμενους σε

ται πολύ χαρακτηριστικά η στάση του Ηράκλειτου έναντι του δοκιμωτάτου, εκείνου δηλαδή που χαίρει πολύ μεγάλης υπόληψης (μεταξύ των Ελλήνων)⁶³ – με δεδομένη την πολεμική του κατά του Πυθαγόρα, μάλλον αυτός βρίσκεται στο στόχαστρο εδώ παρά ο Όμηρος ή ο Ησίοδος⁶⁴: ότι γνωρίζει και με σθένος υποστηρίζει ο πιο ευπόληπτος (από τους Έλληνες) δεν είναι παρά δοκέοντα, δηλαδή απλές πίστεις (δοξασίες χωρίς οποιοδήποτε έρεισμα), γνώμες ή και λαθεμένες απόψεις⁶⁵. Η αυθεντία άρα του δοκιμωτάτου είναι για τον Ηράκλειτο απατηλή, συνεπώς ψευδής και καταδικαστέα. Απλή δοξασία και πλάνη φαίνονται εδώ, αρκετά πριν από τον Πλάτωνα, να βρίσκονται στην ίδια ευθεία και, οπωσδήποτε, είναι μακριά από την αλήθεια, την «αλήθεια» βεβαίως του Ηράκλειτου, προφανώς την «αλήθεια» του λόγου⁶⁶. Αλλά η Δίκη θα καταδικάσει τους ψευδῶν τέκτονας και μάρτυρας. Με ποιο τρόπο θα δράσει; Θα την συνδράμουν οι Έρινύες, όπως στο B 94⁶⁷; Ή το έργο αυτό θα το αναλάβει το πῦρ; Η τελευταία εκδοχή δεν είναι αυθαίρετη, αφού κατά το B 66 πάντα γὰρ[...] τὸ πῦρ ἐπελθὸν κρινεῖ καὶ καταλήψεται⁶⁸ στο πῦρ ανατίθεται η αρμοδιότητα του κριτή-δικαστή πάντων⁶⁹, και αυτό ίσως υποδηλώνει τουλάχιστον παραλληλισμό, αν όχι άμεσο συσχετισμό δίκης και πυρός·

νομικές διαδικασίες.

63. Πρβ. Marcovich, *ό.π.*, σσ. 79 κ.ε.· Ρούσσου, *ό.π.*, σ. 56.

64. Πρβ. προηγ. σημ. 62· επίσης Marcovich, *ό.π.*, σ. 80. Ο Παπαδής, *ό.π.*, σ. 45, υποστηρίζει ότι το πρώτο μέρος του B 28 αποτελεί «συγκαλυμμένη επίθεση κατά των ομοτέχνων του και των μεγάλων ποιητών» και ότι «υπαινίσσεται την υπεροχή του (ενν. του Ηράκλειτου) έναντι όλων των άλλων, αναμφίβολα και έναντι των θεωρούμενων σοφών, τους οποίους ονομάζει δοκιμώτατους». Στο πρώτο μέρος του B 28 όμως αναφέρεται ρητά *ό δοκιμώτατος, όχι πολλοί δοκιμώτατοι*.

65. Ορθά έδωσε ο Guthrie, *ό.π.*, τ. 1, σ. 413, στα δοκέοντα γνωσιακό περιεχόμενο – πρβ. Gigon, *ό.π.*, σ. 128· επίσης Robinson, *ό.π.*, σ. 95, ο οποίος συνέδεσε το πρώτο μέρος του B 28 με το B 17 –, εντάσσοντας το πρώτο μέρος του B 28 στην ίδια κατηγορία με τα B 78, B 79, B 83, B 102. Προς αυτή την κατεύθυνση υποδεικνύει και ο παραλληλισμός με το B 1.31-32 *ώς τὰ δοκοῦντα / χρῆν δοκίμως εἶναι διὰ παντὸς πάντα περῶντα* του Παρμενίδη – όπου κατά τον Κ. Ι. Δεσποτόπουλο, «Η δυαδική γνωσιολογία του Παρμενίδου», στον τόμο: του ίδιου, *Φιλοσοφία και διαλεκτική. Μελετήματα*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 74, τα δοκοῦντα σημαίνουν «τα διάφορα θεωρήματα για τα φυσικά προπάντων φαινόμενα». «Υστερα από τον Ηράκλειτο», παρατηρεί ο Ρούσσος, *ό.π.*, σ. 56, «ο Παρμενίδης 1,31-32 φαίνεται να ασχολείται με το πώς μπορεί να γίνει μετάβαση από τη γνώμη στη γνώση». Ο Marcovich, *ό.π.*, σ. 80, αντίθετα, θεώρησε το πρώτο μέρος του B 28 «πολεμικό», όχι «αγνωστικό».

66. Πρβ. Παπαδή, *ό.π.*, σ. 45.

67. Πρβ. Robinson, *ό.π.*, σ. 95.

68. Για το B 66 βλ. Kalogerakos, *ό.π.*, σσ. 225-227, όπου και συζήτηση της γνησιότητάς του (σ. 226 σημ. 183)· πρβ. Καλογεράκου, *ό.π.*, σ. 105 και σημ. 42. Ο West, *ό.π.*, σ. 144 σημ. 1, αντίθετα, απορρίπτει τη διασύνδεση του B 28 με το B 66.

69. Παραμένει όμως ερώτημα αν η λέξη πάντα αναφέρεται σε ανθρωπολογικό ή κοσμολογικό επίπεδο ή και στα δύο· για τις διάφορες απόψεις βλ. Καλογεράκου, *ό.π.*, σ. 105 σημ. 43· Kalogerakos, *ό.π.*, σ. 226 σημ. 187.

και στην περίπτωση όμως άμεσης συνάρτησης δίκης και πυρός παραμένει ούτως ή άλλως άδηλο πώς το πῦρ θα κρίνει (και θα καταδικάσει) τα πάντα στον κοσμικό και ανθρώπινο χώρο⁷⁰. Αν το B 28 απευθύνεται κυρίως στους φιλοσοφικούς αντιπάλους του Ηράκλειτου, τότε επικράτηση της Δίκης σημαίνει εδώ πιθανότατα ότι οι ψευδών τέκτονες και μάρτυρες δεν θα απολαμβάνουν παντοτινά τη φήμη τους, ότι ο φιλόσοφος και η διδασκαλία του θα λάβουν τελικά τη θέση που τους ανήκει⁷¹. Αποκατάσταση της «κανονικότητας» (ως έκφραση της δίκης) νοείται εδώ η απόρριψη των δοκούντων του δοκιμωτάτου καθώς και ο εξοβελισμός των εμπνευστών και διαδοσιών ψευδών και, συνακόλουθα, η γενική αποδοχή της διδασκαλίας του Εφέσιου (η οποία βεβαίως εμφορείται το αίτημα της γενικής και καθολικής αποδοχής της). Και στο B 28 διασώζεται το «κοσμικό» περιεχόμενο της Δίκης, αφού «το ότι στον Ηράκλειτο οι κατασκευαστές του ψεύδους και οι μάρτυρές του εμπίπτουν στην αρμοδιότητα της Δίκης υποδηλώνει την πεποίθηση ότι το ψεύδος δεν νοείται ως αδυναμία των ανθρώπων να συμμορφωθούν με την αλήθεια, αλλά ως παράβαση ενός γενικότερου φυσικού νόμου»⁷². Πότε θα καταδικαστούν οι ψευδών τέκτονες και μάρτυρες, όσο ζουν ή μετά θάνατον; Το απόσπασμα δεν δίνει απάντηση⁷³, και κάθε δική μας απάντηση παραμένει υποθετική. Αν τιμωρηθούν όσο ζουν, τότε αυτό σημαίνει πιθανότατα πλήρη απόρριψη των ίδιων (ως ανάξιων) και των δοκούντων/ψευδών τους· αν η τιμωρία έλθει στη μεταθανάτια ζωή, τότε ενδεχομένως θα είναι «όσα δεν ελπίζουν και δεν προσδοκούν» (B 27 = M. 74)⁷⁴.

Το περιβάλλον αναφοράς αλλάζει στο B 23 (= M. 45) Δίκης όνομα οὐκ ἄν ᾗδεσαν, εἰ ταῦτα μὴ ᾗν⁷⁵, το οποίο θεωρείται, γενικά, ότι αναφέρεται στη θεωρία του Ηράκλειτου για την ενότητα των αντιθέτων⁷⁶. Η ερμηνεία αυτή του αποσπάσματος προϋποθέτει ότι με τη λέξη ταῦτα εννοού-

70. Ο Ρούσσο, ό.π., σ. 135, βέβαια ορθά προειδοποιεί ότι το B 66 «δεν πρέπει να νοηθεί ούτε κατά τις εσχατολογικές δοξασίες για “τελική κρίση” ούτε κατά τις στωικές “εκπυρώσεις και παλιγγενεσίες” του κόσμου».

71. Havelock, ό.π., σ. 267.

72. Ρούσσου, ό.π., σ. 55.

73. Πρβ. Kalogerakos, ό.π., σ. 191 σημ. 16.

74. Robinson, ό.π., σ. 95· η μετάφραση του B 27 είναι του Ρούσσου, ό.π., 17.

75. Τα χφφ παραδίδουν ἔδθησαν, η πλειοψηφία των εκδοτών όμως δέχεται τη διόρθωση ᾗδεσαν του Sylburg, βλ. Marcovich, ό.π., σ. 227· εξαίρεση αποτελούν οι Bollack - Wisman, ό.π., σ. 114, που διατηρούν το ἔδθησαν.

76. Kirk, ό.π., σ. 129· Guthrie, ό.π., τ. 1, σ. 446· Marcovich, ό.π., σ. 229· Kirk - Raven - Schofield, ό.π., σ. 197· Βουδούρη, ό.π., σ. 81· Ρούσσου, ό.π., σ. 96. Ο Marcovich, αυτ., διατυπώνει την υπόθεση ότι ο Ηράκλειτος μπορεί ταυτόχρονα να ήθελε να διορθώσει μια παραδεδομένη αντίληψη, όπως λ.χ. αυτή που εκφράζει ο Ηρόδοτος I 96, 2 ἐπιστάμενος ὅτι τῷ δικαίῳ τὸ ἄδικον πολέμιόν ἐστι.

νται «οι αδικίες»⁷⁷. Επομένως, τα αντίθετα που απαρτίζουν μιαν ενότητα είναι *Δίκη-(τά) ἄδικα* ή *Δίκη-(τά) ἀδικήματα*⁷⁸. Η *Δίκη* παρουσιάζεται εδώ προσωποποιημένη, όπως στα Β 94 και Β 28, και σημαίνει τον «ορθό ή καθιερωμένο δρόμο»· σ' αντίθεση όμως προς τα Β 94 και Β 28, η ιδέα της διόρθωσης ή επανόρθωσης (που εμπερικλείει την ιδέα της τιμωρίας) φαίνεται να απουσιάζει από το Β 23⁷⁹. Έτσι το νόημα του αποσπάσματος είναι ότι οι άνθρωποι αναγνωρίζουν έναν «ορθό» δρόμο εξαιτίας των παραδειγμάτων που έχουν για την ύπαρξη ενός «λαθεμένου» δρόμου, αναγνωρίζουν δηλαδή κάτι χάρη στο ότι ξέρουν το αντίθετό του⁸⁰. Είναι επομένως οι περιστασιακές παρεκτροπές, τα γεγονότα που αντιτίθενται στη *Δίκη*, που την κάνουν γνωστή και αναγνωρίσιμη⁸¹. Η λέξη *ὄνομα* χρησιμοποιείται εδώ με τη σημασία της έννοιας, της ιδέας⁸², και η έκφραση *Δίκης ὄνομα*⁸³ δηλώνει κατ' αρχήν ότι η *Δίκη*, την οποία γνωρίζουν οι άνθρωποι, έχει ένα ὄνομα, υπάρχει ως ὄνομα⁸⁴, υπάρχει δηλαδή ως ιδέα, ως παράσταση στους ανθρώπους. Για τον Ηράκλειτο τα ονόματα ενέχουν κάποια ουσιαστική σχέση με τα αντικείμενα: τείνουν να

77. Πρβ. Kirk, *ό.π.*, σ. 127· Marcovich, *ό.π.*, σ. 229· Kahn, *ό.π.*, σσ. 61, 185· Mansfeld, *ό.π.*, σ. 275· Robinson, *ό.π.*, σσ. 91-92· Βουδούρη, *ό.π.*, σ. 81. Πολύ πιθανώς έτσι κατανόησε τη λέξη ταῦτα ἤδη ο Κλήμης, *Στρωμ.* IV 9, 7 (που παραθέτει το Β 23) και ο συγγραφέας της ψ.-ηρακλ. *Ἐπιστ.* VII σ. 76, 14 Bywater [M. 45 (α) και (c)] κατά την επιχειρηματολογία του Marcovich, *ό.π.*, σ. 229 (πρβ. Kahn, *ό.π.*, σ. 323 σημ. 231)· ο Kirk, *ό.π.*, σσ. 125-126, αντίθετα, υποστήριξε ότι τα κείμενα αυτά υποδηλώνουν ότι το ταῦτα αναφέρεται στον νόμο ή τους νόμους. Ο Schadewaldt, *ό.π.*, 398, επικαλούμενος το Β 80, υπέθεσε ότι με το ταῦτα εννοείται η ἔρις, ότι ἄρα η αντίθεση εδώ είναι *δίκη-ἔρις*. Για προτάσεις διόρθωσης του ταῦτα βλ. D. - K. I, *ό.π.*, σ. 156 σημ. στο Β 23· Kirk, *ό.π.*, σ. 127· Marcovich, *ό.π.*, σ. 230 σημ. 1. Υποκείμενο του οὐκ ἂν ἤδεσαν είναι η λέξη «άνθρωποι».

78. Κατά τον Kirk, *ό.π.*, σ. 127, η λέξη που βρίσκεται εκτός του παραθέματος του Κλήμεντος (και στην οποία αναφέρεται το ταῦτα) ήταν τα ἄδικα· η μορφολογική αντίθεση *Δίκης-ἀδίκων* «είναι επαρκής για να καλύψει τις απαιτήσεις του Ηράκλειτου» (αυτ.). Ο Kirk, *ό.π.*, σ. 128, παρατηρεί επίσης ότι στα προσωκρατικά αποσπάσματα η λέξη *ἀδικία* σημαίνει «αδικοπραγία» με μια συγκεκριμένη έννοια, όπως π.χ. στον Δημόκριτο, Β 215 *δίκης κῶδος γνώμης θάρσος και ἀθαμβία, ἀδικίης δὲ δαίμα ξυμφορῆς τέρμα*. Ο Marcovich, *ό.π.*, σ. 229, προτείνει τὰ ἀδικήματα.

79. Kirk, *ό.π.*, σ. 128.

80. Kirk, *ό.π.*, σ. 129. Οι Kirk - Raven - Schofield, *ό.π.*, σ. 197, συνοψίζουν το νόημα του Β 23 στο ότι «δεν θα υπήρχε δίκιο αν δεν υπήρχε ἀδικο» εντάσσοντάς το στην ίδια κατηγορία με το Β 111 (= M. 44) *νοῦσος ὑγιεινῆν ἐποίησεν ἠδὺ και ἀγαθόν, λιμὸς κόρον, κάματος ἀνάπαυσιν*· πρβ. Marcovich, *ό.π.*, σ. 224.

81. Kirk, *ό.π.*, σ. 129. Πρβ. Robinson, *ό.π.*, σ. 91.

82. Marcovich, *ό.π.*, σ. 230· Ρούσου, *ό.π.*, σ. 96.

83. Πρβ. Β 32 (= M. 84) *ἐν τὸ σοφὸν μῶνον λέγεσθαι οὐκ ἐθέλει και ἐθέλει Ζ η ν ὀ ς ὄ ν ο μ α*· πρβ. Β 67 (= M. 77) *ὁ θεὸς ἡμέρη εὐφρόνη, χειμῶν θέρος, πόλεμος εἰρήνη, κόρος λιμὸς [...]* ἀλλοιοῦται δὲ δκωσπερ (πῦρ), ὅπoταν συμμιγῆ θυώμασιν, ὄ ν ο μ ἄ ζ ε τ α ι καθ' ἡδονὴν ἐκάστου [αραιώσεις δικές μου]. Για τα Β 67 και Β 32 βλ. Καλογεράκου, *ό.π.*, σσ. 106 κ.ε.

84. Havelock, *ό.π.*, σ. 268.

αποκαλύφουν κάποιο μέρος της αλήθειας γύρω από τον χαρακτήρα των αντικειμένων στα οποία έχουν αποδοθεί⁸⁵. Έτσι, και το Δίκησ όνομα υποδηλώνει τη βαθύτερη αντιστοιχία της Δίκησ προς τη λειτουργία της, νοητή (εδώ στο ηθικό πεδίο) μέσα από την ύπαρξη των «αδίκων», με τα οποία απαρτίζει ενότητα, και είναι ο δεσμός Δίκησ-«αδίκων» εκείνος που αποδίδει την ενότητα και τη σύστοιχη ολική εικόνα της πραγματικότητας στην οποία αναφέρεται (και της οποίας το ένα σκέλος είναι η Δίκησ)⁸⁶. Το σημείο αναφοράς δεν είναι εδώ η κοσμική πραγματικότητα, δεν ενδιαφέρει δηλαδή στο Β 23 η δίκη ως έρις, ως κανόνας του κοσμικού γίγνεσθαι⁸⁷, αλλά το πεδίο είναι ηθικό, ο χώρος των αξιών⁸⁸. και σ' αυτό τον χώρο, δείχνει το απόσπασμα, ορισμένα πράγματα είναι δυνατό να εκτιμηθούν μόνο αν δοκιμάσουμε τα αντίθετά τους⁸⁹.

4. Κοσμική και ανθρώπινη δίκη

Ορισμό της έννοιας δίκησ δεν παρέχουν τα σωζόμενα αποσπάσματα του Ηράκλειτου, διαγράφουν όμως καθαρά το πεδίο και το εύρος ισχύος της

85. Kirk, ό.π., σσ. 119-120. Όπως ο ίδιος παρατηρεί, ό.π., σ. 122, σχετικά με το Β 48 (= Μ. 39) τῷ οὖν τόξῳ ὄνομα βίος, ἔργον δὲ θάνατος: «Το όνομα του τόξου είναι σχεδόν ταυτόσημο με το όνομα του αντιθέτου που η λειτουργία αυτού του τόξου προκαλεί. [...] Όπως είναι διατυπωμένο [το Β 48], ο Ηράκλειτος πιστεύει ότι το όνομα μπορεί να υποδηλώνει μια διαφορετικά σκοτεινή αλήθεια για το πράγμα στο οποίο αυτό έχει αποδοθεί». Πρβ. Marcovich, ό.π., σ. 192. Για το θέμα βλ. τις παρατηρήσεις του Β. Snell, «Die Sprache Heraklits», στον τόμο: του ίδιου, *Gesammelte Schriften*, Göttingen 1996 (αναθ. δημοσ.), σσ. 141 κ.ε., 150 [πρώτη δημοσ.: *Hermes* 61 (1926) 353-381]. Ο Ηράκλειτος, παρατηρεί χαρακτηριστικά ο Snell, ό.π., σ. 141, ζητεί να υπερβεί τη γλώσσα ως ονοματοθετούσα. Ο F. Heinemann, *Nomos und Physis. Herkunft und Bedeutung einer Antithese im griechischen Denken des 5. Jahrhunderts*, Darmstadt ²1972 (Basel 1945), σσ. 46 κ.ε., συζητεί την αντίθεση ὄνομα-ἔργον στην προ των σοφιστών περίοδο του ελληνικού στοχασμού και συμπεραίνει, ό.π., σ. 56, ότι για τον Ηράκλειτο το ὄνομα είναι μόνο η μια πλευρά της πραγματικότητας και ως εκ τούτου δεν μπορεί να την αποδώσει πλήρως και ορθά· ο Ηράκλειτος «δεν θα χαρακτήριζε ποτέ τα ὀνόματα, για να μιλήσουμε με ύστερη ορολογία, φύσει πεφυκότα» (αυτ.). Είναι επομένως αμφίβολο αν ο Κρατύλος, ο οποίος στον ομώνυμο διάλογο του Πλάτωνα υπεραιμύνηται της φύσει ὀρθότητος τῶν ὀνομάτων, αποδίδει τις ιδέες του ίδιου του Ηράκλειτου· πρβ. Heinemann, ό.π., σσ. 53 κ.ε.· Kirk, ό.π., σ. 119· αντίθετα Marcovich, ό.π., σ. 193. Για την αντιστοιχία «ὄνομα-ἔργον» στον Ηράκλειτο βλ. επίσης Ρούσου, ό.π., σ. 89.

86. Αν υπήρχε μόνο το ένα σκέλος της ενότητας, η Δίκησ, τότε θα δινόταν μόνο μία εν μέρει περιγραφή της ενότητας αυτής, η οποία βέβαια θα ήταν παραπλανητική, αφού θα ήταν ατελής.

87. Ούτε βέβαια αναιρεί αυτόν τον κανόνα. Ο Kirk, ό.π., σ. 129, παρατηρεί ότι αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι η γνώμη των ανθρώπων για την Δίκησ μάλλον, παρά για την αφηρημένη της ουσία. Κατά τον Kahn, ό.π., σ. 185, όμως, το Β 23 φαίνεται να τονίζει την εννοιολογική εξάρτηση της δίκησ από την ύπαρξη της «αδικίας» και των νομικών διαφορών.

88. Πρβ. Guthrie, ό.π., τ. 1, σσ. 445-446.

89. Πρβ. Kirk - Raven - Schofield, ό.π., σ. 197.

και τα γνωρίσματά της: ο χώρος της είναι πρωταρχικά ο κοσμικός· η ισχύς της καλύπτει πλήρως τα δρώμενα στη φύση και στο σύμπαν. Η δίκη παρουσιάζεται ως (α) κανόνας λειτουργίας του κοσμικού γίγνεσθαι, (β) εκφραστής της κανονικότητας και ρυθμιστής των φυσικών μικρο- και μακροαλλαγών, (γ) εγγυητής της τάξης, της ισορροπίας και συνέχειας του κοσμικού συμβάντος αλλά και τιμωρός της αταξίας – τοποτηρητής των μέτρων. Με την (α) εικόνα της η δίκη έχει άμεση συνάφεια με τον λόγον: παρουσιάζεται ως αποκάλυψη του σχεδίου του λόγου στο γίγνεσθαι του κόσμου, ως χαρτογράφηση της έκφρασής του στα πράγματα και στα συμβάντα, ταυτόσημη της δομημένης λειτουργίας της φύσης και του σύμπαντος· με τη (β) και (γ) εικόνα της συναρτάται προς το πῦρ: χωρίς η ίδια να εμπλέκεται στις κοσμολογικές μεταβολές – καθώς δεν υποστασιοποιείται υλικά – είναι έμμεσα συνδεδεμένη μ' αυτές, επιβλέποντας άτεγκτα την τήρησή τους και ενσαρκώνοντας τον τρόπο ύπαρξης, συνοχής και πορείας τους. Στην πράξη, στη φυσική του Ηράκλειτου η δίκη λειτουργεί ως αρχή της κανονικότητας των κοσμικών μεταβολών, ως αρχή της ανταποδοτικότητας των κοσμολογικών διεργασιών και ως αρχή της συνεκτικότητας του κοσμικού συμβάντος. Η δίκη, σ' αυτές τις διαστάσεις της, αποβαίνει *modus essendi* του κοσμικού γίγνεσθαι.

Οι αρχές της κανονικότητας και ανταποδοτικότητας μεταβιβάζονται στην ανθρωπολογία του Εφέσιου· απ' αυτές αναδεικνύεται εδώ δραστικά η ιδέα της τιμωρίας, συστατική ήδη του κοσμικού χαρακτήρα της δίκης. Για τους ανθρώπους, απόδοση δίκης συνεπάγεται κατά τον Ηράκλειτο την επάνοδο στο σωστό μονοπάτι, την τήρηση του ορθού δρόμου, σε ηθικοκοινωνικό περιβάλλον τώρα· η υπόδειξη προς το πρακτέον είναι αυτονόητη – αυτό το βλέπει ο φιλόσοφος πιθανότατα στον ενστερνισμό των δικών του φιλοσοφικών αρχών, στις οποίες δίνει βέβαια χαρακτήρα καθολικής ισχύος και οι οποίες θεωρεί ότι συνάδουν προς το γενικό φυσικό νόμο που διατυπώνει⁹⁰. Υπογραμμίζει ταυτόχρονα ότι οι άνθρωποι έχουν παράσταση της δίκης, ότι δηλαδή στην κοινωνική συλλογική συνείδηση η δίκη έχει όνομα, και ότι τούτο είναι απόρροια της ύπαρξης των «αδίκων». Με τη θεωρία του για την ενότητα των αντιθέτων τεκμηριώνει τώρα, γεφυρώνοντας την οντολογία του με τη φυσική και ηθική του, την εκ των πραγμάτων συνύπαρξη της απαξίας με την αξία, την *de facto* αντινομία της ανθρώπινης κοινωνίας· και στην ενότητα των αντιθέτων αντανάσσεται η τρίτη αρχή της «φυσικής» υπόστασης της δίκης, η αρχή δηλαδή της

90. Όπως παρατηρεί ο Mansfeld, *ό.π.*, σ. 239, (για τον Ηράκλειτο) οι ίδιοι κανόνες ισχύουν τόσο για τον φυσικό κόσμο όσο και για τον κόσμο των βιωμάτων: ο ηθικός κανόνας συνίσταται όπως κι ο φυσικός στην αναπόφευκτη τήρηση της δεδομένης τάξης.

συνεκτικότητας, εκφρασμένη στο ανθρωπολογικό (ηθικοκοινωνικό) πεδίο τώρα.

Το ερώτημα αν η δίκη στον Ηράκλειτο, πέραν της κοσμικής της διάστασης, έχει καταστεί η αφηρημένη έννοια της δικαιοσύνης, πρέπει να απαντηθεί κατ' αρχήν αρνητικά⁹¹. Στα ηρακλείτεια αποσπάσματα η λέξη σημαίνει τον «ορθό ή καθιερωμένο δρόμο»⁹², δεν απαντά με την αφηρημένη έννοια του δικαίου. Τα σήματα όμως προς αυτή την κατεύθυνση είναι με τον Ηράκλειτο πολύ ευδιάκριτα. Τούτο γίνεται φανερό κατά πρώτο λόγο από το γεγονός της απόσπασης της δίκης από τον πρωταρχικό φυσικό της χώρο, τον κοινωνικό, και της ισχύος της σε εντελώς νέο περιβάλλον, δηλαδή στον φυσικό και ευρύτερο κοσμικό χώρο· αυτό προϋποθέτει προσδιορισμό των χαρακτηριστικών της και περιχράκωση του αρχικού περιεχομένου της, για να κατορθωθεί από τον Εφέσιο, όπως ήδη άλλωστε σε πρώτο βαθμό από τον Αναξίμανδρο, υπέρβαση του αρχικού πεδίου εφαρμογής της. Κατά δεύτερο λόγο, αν γίνει αποδεκτό ότι κατά τον Ηράκλειτο τα ονόματα αποκαλύπτουν σε κάποιο βαθμό τη φύση των αντικειμένων στα οποία αποδίδονται, τότε η φράση *Δίκης όνομα*, στη χρήση της στο ηθικοκοινωνικό πεδίο, φαίνεται να υποδηλώνει και σύλληψη, μερική έστω, της ουσίας της δίκης στην ηθικοκοινωνική της διάσταση. Αλλωστε και όταν κατόπιν η δικαιοσύνη, μετά από πολλά και επίπονα πνευματικά άλματα, ορίστηκε στην αφηρημένη της έννοια, από τον Πλάτωνα, κράτησε στον πυρήνα της την ουσία της πρώιμης ελληνικής δίκης.

Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας
της Ακαδημίας Αθηνών

ΙΩΑΝΝΗΣ Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΟΣ

91. Πρβ. Kirk, ό.π., σ. 128· Havelock, ό.π., σ. 271· Κελεσίδου, ό.π., σ. 48.

92. Kirk, ό.π., σ. 128.